

СТАНОВЛЕННЯ ЕКСКУРСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В ЧОЛОВІЧИХ ГІМНАЗІЯХ МОДЕРНОЇ ДОБИ В КОНТЕКСТІ ПОВСЯКДЕННЯ

Ігор Калінін

THE FORMATION OF EXCURSION ACTIVITIES IN MEN'S GYMNASIUMS OF THE MODERN ERA IN THE CONTEXT OF EVERYDAY LIFE

Igor Kalinin

The article uses archival materials and special historical literature, the article examines the foundations, development, formation and state regulation of excursion activities in men's gymnasiums of Ukraine and Kyiv in the late nineteenth and early twentieth centuries, in the context of their everyday life. The research is based on the principles of historicism, scientificity and authorial objectivity, as well as on the use of general scientific (analysis, synthesis, generalisation, comparison) and special historical (historical-typological, historical-systemic) methods. In order to deepen and improve school education, the microhistorical method can also be distinguished.

This topic has been studied by a small number of authors. During the imperial period, the role of gymnasium excursions was highly appreciated by prominent teachers and historians of the time, such as S. Rusova and M. Sumtsov. S. Rusova emphasised that school excursions are indeed the best way to learn about one's native land. V. Petr, N. Akinfeev, I. Arepiev, I. Greves, N. Bazhenov, V. Bitner, M. Stelmashenko, and others covered the experience of conducting excursions, theoretical provisions, and numerous practical tips in their publications, manuals, and guidelines. A. Ilyin in his work «School Excursions and Their Importance» emphasised the important role of a qualified guide (tour guide), with whom excursionists «will gain much more knowledge of natural history than during classroom studies». N. Bitner's «Guide's Companion» and N. Bazhenov's methodological manual contain not only theoretical provisions but also numerous practical examples, noted the need for advance study of the area of the event by both leaders and participants of the excursion, paid attention to the need for medical support of the excursion, the algorithm for preparing excursions, determining the cost, and approving them at the pedagogical council. An enthusiast of excursions, a teacher of the Ekaterinoslav gymnasium N. Akinfeev summarised his experience in a manual published in 1914, emphasising the difference between excursions and walks, «the former being educational, the latter more entertaining». He suggested dividing excursions into short trips – within 2–3 hours near the place of study and residence, and long trips – trips around the country or abroad lasting several days or even weeks. Depending on the purpose, he proposed to divide excursions into general and special purpose ones, such as visiting a particular object, learning a craft, etc. N. Akinfeev insisted that excursions should be conducted throughout the school year, 'replacing classroom teaching with a conversation in the wilderness'. Later, the issues of excursions were studied by G. Dolzhenko, B. Emelianov, and others. The history and theory of excursion business in our country, its current state were studied by L. Voitovych, V. Zinchenko, O. Kostiukova, M. Kosylo, O. Popov, V. Redina, O. Romanenko, V. Fedorchenko, M. Cherozova and others. However, the issue of the origin of excursions in male gymnasiums at the turn of the nineteenth and twentieth centuries has not received proper coverage. Among the recent scientific studies, it is worth noting the works of O. Narovlianskii, S. Gribanova and especially N. Savchuk, in which the latter, especially, studied the processes of formation and development of excursion business in pre-revolutionary Russia. The topic of excursions, in the context of recreation and active leisure of schoolchildren, was raised in the works of V. Verbytskyi. The researcher Betliy O. V. devoted his work to pupils' excursions in Kyiv during the First World War. Some researchers, such as T. Lutaeva and V. Fedorchenko, only briefly touched upon this topic. In

general, we would like to draw attention to the fact that the above-mentioned topic is reflected mainly in the works of domestic and foreign historians and tourism experts. In their works, we can find only some references to some circulars of the Ministry of Education or preferential excursion tariffs. That is why the main purpose of the study is to form a holistic view of the process of state regulation of school tourism development in the Russian Empire.

The research tasks are focused on identifying and characterising the factors, subjects, directions, methods and means of state influence on this area of social relations based on the analysis of legal acts, materials of periodicals and scientific literature. The purpose of the article is to clarify and supplement the existing data, as well as to highlight new information about the course of formation and development of school and excursion activities in male gymnasiums in Ukraine and Kyiv in the modern era and to search for new areas of research. The study of this aspect is quite important for understanding the specifics of the gymnasium tourist and excursion movement of that time. To date, there are still many little-known and under-researched aspects of this multifaceted issue. The author hopes that the published information will contribute to the intensification of the search for new documents that will help shed light on little-known pages of the history of education in men's gymnasiums of the modern era in Ukraine and in Kyiv.

Keywords: gymnasium everyday life, educational excursions, formation and development of gymnasium excursions, Kyiv gymnasium students, excursion history, men's gymnasiums, leisure.

В Україні модерна доба ознаменувалася великими зрушеннями в соціально-економічній та особливо культурній сферах. В цей час закладалися підвалини та відбувалося становлення гімназійної екскурсійної діяльності. Початком екскурсійної діяльності в Україні пізньоімперського періоду заведено вважати 60-ті роки XIX ст. Адже тоді в деяких чоловічих гімназіях починаються перші, поодинокі, шкільні екскурсії. Активний розвиток екскурсійної справи на території сучасної України розпочався саме в той час, коли в ряді навчальних закладів сформувалася практика проведення екскурсій перш за все природничого характеру. Вони були слабо організовані, тому не набули належного розповсюдження. Після виникнення, на початку XX ст., питання актуальності підвищення культурно-освітнього рівня населення, їх почали проводити більш систематично. В науково-педагогічних колах України почали розробляти різні методи навчання гімназистів. На їхню думку, одним з ефективних методів, повинно було стати застосування екскурсій. Цьому, у той момент, посприяло введення у навчальну програму нового предмета – природознавства. Піонерами в екскурсійній справі стали декілька навчальних закладів України: Сімферопольська чоловіча гімназія, Сімферопольське реальне училище ім. Миколи II, Київська перша, Києво-Печерська, Білоцерківська, Катеринославська, Житомирська, Кам'янець-Подільська та Прилуцька чоловічі гімназії (Флеров 1893, с. 227–233; Ученическая екскурсія в Крым 1893, с. 53–54; Вербицький 2018, с. 115; Наровлянський 2017, с. 26). Циркуляром від 26 квітня 1889 р., у чоловічих гімназіях було запроваджено гімнастику, як обов'язковий навчальний предмет. Згідно з інструкцією для викладання гімнастики окрім відповідних уроків передбачалися гімнастично-військові прогулянки. Вони мали відбуватися у будні дні двічі-тричі на рік (переважно навесні) для кожного класу (Савчук 2019, с. 205–206). У 1892 р. за ініціативою опікуна Одеського навчального округу таємного радника Х. П. Сольського був розроблений й затверджений ученим комітетом Міністерства народної освіти проект організації учнівських екскурсій. Положення документа містили: детальний план проведення екскурсій, їх тривалість, розробку маршрутів, визначення часу, питання проживання та харчування учнів (По проекту организации ученических экскурсий в Крым 1893, с. 16–22). Саме Одеський навчальний округ був першим, де почали проводити екскурсії в чоловічих гімназіях. Питання екскурсійної роботи стає предметом обговорення на різних педагогічних зібраннях й з'їздах і створенням різних екскурсійних комісій. У 1899–1900 рр. при Московському імператорському університеті, Педагогічним товариством було створено комісію для розробки питання про шкільні екскурсії (Акинфіевъ 1914, с. 80).

Подальший розвиток шкільних екскурсій підтримало Міністерство народної освіти. 2 серпня 1900 р. вийшов циркуляр № 20185, який скасував поширену з 1873 р. практику обов'язкових «літніх канікулярних робіт учнів середніх навчальних закладів», що була визнана неефективною. Замість них пропонувалося проводити освітні прогулянки та подорожі для більш творчої діяльності, бо головною метою екскурсій ставав – розвиток індивідуальних здібностей учнів. Вчителі повинні були використовувати їх задля кращого викладу й засвоєння матеріалу учнями. Було надто важливим, це навіть підкреслювалося, що крім відпочинку, духовного та фі-

зичного розвитку, такі екскурсії мали сприяти соціалізації гімназистів задля ознайомлення їх з історією та відомими місцями власної місцевості (Об отмене летних каникулярных работ учеников средних учебных заведений 1900, с. 64–66).

Органами управління освітою, у 1902 р., приділялася певна увага розвитку екскурсійної справи, для того, щоб послабити «надмірну перевтому» учнів. Спеціально для проведення екскурсій, міністром народної освіти Г. Е. Зенгером, була видана циркулярна пропозиція для проведення екскурсій, щоб запровадити додаткові вихідні дні під час навчального процесу та про використання каникулярних днів, але не частіше семи разів на рік (О физическом воспитании учащихся 1902, с. 83–89; Бетлій 2015, с. 36; Третьяков 1916, с. 13–19).

Подальшому розвитку гімназійних екскурсій сприяв фактор здешевлення проїзду у вагонах третього класу на всіх залізницях імперії, а вихованцям прогімназій, під час поїздок на відстань до 50 км надавали безплатний проїзд. В останні роки умови цього спеціального тарифу збереглися в загальних рисах аж до 1917 р. Цей спеціальний тариф № 6900 на проїзд учнів, які вирушають в освітні екскурсії був введений 9 березня 1902 р. й зіграв велику роль у розвитку учнівських екскурсій. Після 1910 р. на розвиток екскурсійної справи серед учнів звернули увагу повітові та губернські земства, які почали для них виділяти деякі кошти. У їхніх кошторисах навіть з'явилася особлива графа – «Учнівські екскурсії» (Бур-ъ 1914, с. 8). 10 червня 1904 р. спеціальним циркуляром по Міністерству Народної освіти практика екскурсій була розширена додатковими рекомендаціями: під час літніх й різдвяних канікул рекомендувалося проводити далекі поїздки по імперії «з метою ознайомлення учнів з історичними місцями, пам'ятками, святинями, музеями, відомими фабриками й заводами». Такі екскурсії мали сприяти соціалізації гімназистів і були надто важливими. Це навіть особливо наголошувалося, задля ознайомлення з історією та відомими місцями власної місцевості, а не тільки для відпочинку, духовного та фізичного розвитку (О физическом развитии учащихся 1904, с. 97–99; Бетлій 2015, с. 36; Третьяков 1916, с. 13–19; Наровлянський 2017, с. 28). Але революційні події 1905–1907 рр. негативно вплинули на ситуацію в країні й на деякий час загальмували розвиток шкільних екскурсій. Подальшому розвитку екскурсійної діяльності сприяло введення в шкільну програму нового предмету – природознавства. Як методом навчання, нова дисципліна найбільш широко користувалася екскурсіями (Вербицький 2018, с. 116).

8 травня 1908 р. та 3 вересня 1909 р. вийшли, ганебні, циркуляри Міністерства народної освіти «Про порядок організації учнівських екскурсій в яких беруть участь особи юдейського сповідання» та «До питання про організацію екскурсій учнів, коли до складу екскурсантів входять євреї». В них позначилася урядова політика та регулювалися питання, дискримінаційних норм законодавства Російської імперії щодо гімназистів юдейського віросповідання, пов'язаних з обмеженням вільного пересування євреїв за межі смуги осілості. Організуючи екскурсії, до складу яких входили особи юдейського віросповідання, керівництво навчальних закладів було зобов'язано заздалегідь подати клопотання, про надання дозволу на їхній приїзд, до губернського начальства тих передбачених маршрутом місцевостей, котрі не входили до смуги осілості. Така процедура суттєво зменшувала можливості єврейської молоді мандрувати та викликала їхнє незадоволення (Савчук 2019, с. 208–209; Лаурсон 1911, с. 439; К вопросу об организации экскурсий учащихся, когда в состав экскурсантов входят евреи 1909, с. 25–26).

Новим етапом у розвитку екскурсійної справи стало створення, в Україні, Екскурсійних комісій при Київському, Одеському та Харківському навчальних округах у 1909 р. Екскурсійні комісії займалися організацією обслуговування екскурсантів – пошуком дешевого або безплатного житла, забезпеченням екскурсійних груп кваліфікованими керівниками екскурсій (екскурсоводами) тощо. Головою Екскурсійної комісії, у цьому ж році, при Київському навчальному окрузі був обраний, засновник й директор однієї з київських приватних чоловічих гімназій, священник Михайло Стельмашенко (Бетлій 2015, с. 36; Грибанова 2012, с. 105–106). Мода на екскурсії поширилася навіть серед учасників різного роду з'їздів, конгресів, конференцій, котрі не належали до екскурсійної діяльності, про що свідчить публікація А. Аскурита «Другий з'їзд російських есперантистів» (кореспонденція з Києва)», котрий відбувся 4 серпня 1913 р. у Києві, надрукована у часописі «Навколо світу» № 33 за 1913 р.: «засідання чередувалися з екскурсіями по місту Києву, на виставку та по Дніпру» (Аскурит 1913, с. 395). До 1915 р. учнівські екскурсії стали одним з компонентів навчального процесу в багатьох середніх навчальних закладах імперії загалом та Києва зокрема, але ще не набули загальнообов'язкового характеру. Тому міністром народної освіти П. Ігнат'євим був виданий циркуляр по Міністерству народної освіти, за № 845 від 27 листопада 1915 р., в якому зазначалося, що: «Окремі екскурсії, навіть добре організовані, все ж таки є лише випадковим епізодом у житті навчального закладу. Тому

... назріла нагальна потреба у перетворенні їх на неодмінний фактор освіти в середній школі» (Савчук 2018, с. 273). У тому ж році Департамент народної освіти звернувся до піклувальників навчальних округів з проханням надати до відомства пропозиції, випрацьовані на основі здобутого досвіду, як щодо способів удосконалення технічних аспектів організації екскурсій, так і щодо їх планованості та системності (Потапенко 1916, с. 22–23). Після цього, Міністерством народної освіти, був направлений циркуляр піклувальникам навчальних округів, в якому їм було рекомендовано «ввести у практику життя й навчального ужитку школи учнівські екскурсії, вважаючи їх необхідним та суттєвим доповненням класного навчання». При цьому особлива увага зверталася на необхідність чіткого та завчасного визначення цілей та планів екскурсій, щоб уникнути їх перетворення на виключно розважальні. Екскурсії повинні носити:

- навчальний або науковий характер;
- учні мають отримувати відповідні завдання;
- особливо зверталася увага на те, що екскурсіями можуть скористатися вчителі всіх предметів;
- вчитель повинен визначити, що саме він хоче показати та проілюструвати на екскурсії.

На думку Міністерства, за дотриманням цих вимог «екскурсії дійсно можуть стати одним з найкорисніших освітніх засобів та чудовим доповненням до класного викладання». Їхнє ж порушення, призводило до відсутності сприятливих результатів та підриву віри в ефективність цього методу виховання молодого покоління. Питання екскурсійної роботи в зазначений період неодноразово ставало предметом обговорення різних педагогічних зібрань, з'їздів та товариств (Акинфієв 1914, с. 47). Після цього циркуляру, з огляду на «загальноосвітній фактор», екскурсії мали стати обов'язковими, для учнів усіх класів чоловічих середніх навчальних закладів. З урахуванням віку гімназистів й місця розташування гімназії екскурсії ділилися на три цикли:

1) екскурсії по місту (містечку, селу), в якому розташована гімназія, і по найближчих околицях (тривалістю від кількох годин до 2–3 днів для учнів усіх класів);

2) віддалені тижневі (краєзнавчі) екскурсії в різні місцевості того краю, в якому розташована гімназія (від 2–5 днів як під час навчання, так і на канікулах для учнів середніх і старших класів);

3) далекі тривалі екскурсії в різні місця імперії (близько місяця на літніх вакаціях, тільки для учнів старших класів гімназії) (ЦДІАК Ф. 707. Оп. 259. Спр. 69. 434 арк.; Волошинов 1916, с. 290–316; Бетлій 2015, с. 37; Савчук 2018, с. 271–277). Крім того, після скасування перевідних екзаменів, Міністерством було передбачено проведення у вивільнений час в травні екскурсій для учнів усіх чоловічих гімназій (Сент-Илер 1916, с. 29).

На першому «Педагогічному з'їзді діячів чоловічих гімназій і реальних училищ Одеського навчального округу», котрий пройшов в м. Одесі 3–7 січня 1916 р., перш за все, обговорювалися перепони розвитку екскурсійної справи:

1. переобтяженість викладачів середньої школи обов'язковими заняттями та класним керівництвом;
2. матеріальна незабезпеченість більшості учнів, які через це не мали змоги брати участь у дальніх поїздках (Савчук 2018, с. 271–274).

Також на з'їзді було створено екскурсійну секцію. В рішенні цієї секції пропонувалося ввести екскурсії до навчальних програм, зробивши їх обов'язковими та дати право педагогічним радам звільняти учнів від занять для проведення екскурсій (Подосиновичов 1917, с. 18). І дуже добре, що рішення та пропозиції учасників одеського, освітянського з'їзду не тільки залишилися на папері, а й були реалізовані Новоросійським товариством природознавців, яке наприкінці травня – на початку червня 1916 р. улаштувало безплатне двотижневе навчання для 40 викладачів середніх навчальних закладів Одеси. Нарада директорів навчальних закладів Одеського навчального округу визнала необхідним проводити екскурсії не тільки для учнів старших класів чоловічих гімназій, а й для молодших, при чому зазначалося, що для останніх можна влаштувати прогулянки на невеликі відстані для ознайомлення з природою та цікавими об'єктами навколишніх місцевостей (Грибанова 2012, с. 105–106; Савчук 2018, с. 271–275).

Якраз задля обговорення цих та інших питань освітньої реформи, щодо організації учнівських екскурсій, у першій половині 1916 р. були скликані з'їзди педагогічних спільнот в Києві та Харкові (Грибанова 2012, с. 106).

12 квітня відкрився Київський педагогічний з'їзд, який тривав вісім днів. Бувши одним із наймасштабніших, не тільки в Україні, а й у всій імперії, він працював у 7 секціях, у трьох із яких розглядали питання пов'язані з екскурсійною справою. Доповіли про результати роботи Київського навчального округу з упорядкування учнівських екскурсій. Пропонували внести певні зміни та доповнення до чинних правил:

- спростити процедуру отримання дозволу на користування безпересадним вагоном упродовж всього маршруту;
- дозволити в окремих випадках причіплювати учнівські вагони до товарних потягів; розробити на основі правил Російського товариства пароплавства і торгівлі (РОПІТ) єдині пільгові умови для учнівських екскурсій;
- надання середніми та нижчими навчальними закладами у канікулярні періоди своїх приміщень для екскурсантів, забезпечення їм можливості ночівлі у безпересадних вагонах та харчування у станційних буфетах за зниженими цінами;
- улаштування спеціальних курсів для підготовки керівників екскурсій;
- видання спеціальних путівників з орієнтовними маршрутами та зазначенням необхідного часу для огляду того чи іншого об'єкта.

При управліннях навчальних округів передбачалося створення комісії з чотирьох осіб, для загального керівництва екскурсійною справою, а при канцелярії піклувальника – спеціального екскурсійного столу (відділу). Основне його завдання – розв'язання питань, пов'язаних із прийманням, розміщенням та переїздом екскурсійних груп. Основні його повноваження:

- розгляд планів й маршрутів екскурсій; надання навчальним закладам необхідної інформації (Савчук 2018, с. 271–284);
- забезпечення путівниками, картами та довідковими виданнями (директор приватної гімназії М. Стельмашенко якраз опублікував один з таких кишенькових путівників по Києву з визначеним для проведення екскурсій «маршрутом на три дні, тобто на такий термін, який зазвичай виділяють майже всі учнівські екскурсії для відвідин Києва») (Бетлій 2015, с. 36);
- визначення найкращого часу приїзду та від'їзду груп;
- організація приймання екскурсій з інших місцевостей;
- розподіл житла;
- розгляд звітів про екскурсії та опублікування найцікавіших із них;
- формування спеціального фонду для розвитку екскурсійної справи та відшукування засобів для його поповнення (лекції, виставки, видання путівників тощо) (Доклад В. В. Волошинова 1916, с. 292–299; Савчук 2018, с. 271–284; Бетлій 2015, с. 36).

Харківський педагогічний з'їзд, котрий з трьох проїм останнім, 1–11 червня, і констатував величезну користь, що приносили екскурсії для виховання та розвитку гімназистів чоловічих гімназій та молоді загалом. Доволі гострі дискусії викликало обговорення питання про мандрівки за межі смуги осілості учнів-євреїв. Скасування для екскурсій середніх навчальних закладів обмежень за віросповіданням. Під кінець роботи з'їзду, для його часників, які склалися переважно з вчителів-педагогів, екскурсійною комісією навчального округу було організовано низку екскурсій (Грибанова 2012, с. 105–106; Савчук 2018, с. 278).

Часопис «Російський екскурсант» № 6 за 1916 р. вмістив на своїх сторінках докладну інформацію про роботу усіх з'їздів за даний рік. У рубриці «Хроніка екскурсій» було вміщено інформацію про роботу з'їзду і про зміст прийнятих ними рішень:

- 1) організація екскурсій має бути необхідною для кожного навчального закладу;
- 2) екскурсії повинні носити не випадковий, а продуманий й систематичний характер;
- 3) місцеві екскурсії мають бути обов'язковими для всіх учнів навчальних закладів (Вопросы об экскурсиях на съездах 1916, с. 51–52; Грибанова 2012, с. 106).

У другому та третьому пунктах рішень автори проєкту настійливо рекомендували складати маршрути так, щоб ознайомити вихованців із «центрами державного життя» – Києвом, Санкт-Петербургом, Москвою та «основними типами природи» – лісом, степом, морем, горами. Окрім зазначених екскурсій циркуляр наказував бажано проводити колективні закордонні поїздки, якщо буде така змога. Ці вимоги стосувалися насамперед тільки випускників (Савчук 2018, с. 277). А у тому ж «Русійському екскурсанту» 1914 р. був надрукований звіт роботи Київської міської екскурсійної комісії. (Киевская городская экскурсионная комиссия 1914, с. 95). У 1916 р. в Київському навчальному окрузі був намічений проєкт екскурсій с завданнями релігійного, історичного, природничо-наукового характеру. Взагалі екскурсії ділилися на природничо-історичні та освітні. Проводили їх: директор, учителі: природознавства, історії, фізики, математики, географії, мистецтв, гімнастики, гігієни, російської мови та словесності, законник, помічники класних наставників, виконувачі обов'язків інспектора, лікар (Ильин 1902, с. 250; Грибанова 2012, с. 105). Журнал «Російський екскурсант» у 1916 р. зробив одну з перших спроб класифікації гімназійних екскурсій. Він зібрав представників чоловічих гімназій м. Ярославля. Після закінчення було винесено рішення, що усі учнівські екскурсії повинні бути ділитися на вісім типів:

- 1) історико-археологічні;
- 2) історико-літературні;
- 3) природничо-історичні;
- 4) на фабрики і заводи;
- 5) художньо-географічні та етнографічні;
- 6) екскурсії трудової допомоги;
- 7) загальноосвітні та побутові;
- 8) екскурсії відпочинку та розваг (Ярославское совещание по вопросу об экскурсиях 1916, с. 50).

Забезпечення груп екскурсантів кваліфікованими екскурсійними працівниками було одним із важливих завдань екскурсійного обслуговування населення. Тому не дивно, що серед педагогічних кіл постало питання про підготовку кваліфікованих керівників екскурсій – викладачів-екскурсоводів. Заснування перших в Україні курсів для підготовки керівників дитячими екскурсіями в м. Києві у 1915 р. дало поштовх до організації подібних курсів і в Одесі у 1916 р. Їх організатором виступив Кримсько-Кавказький гірський клуб. Серед відомих київських педагогів, які опікували та проводили екскурсії, були М. А. Стельмашенко, М. Л. Лятошинський, М. І. Істомін, М. В. Пахаревський, Л. П. Добровольський та інші. Їхні екскурсії знайомили учасників з історією рідного краю, сприяли патріотичному вихованню молоді. Під час їх проведення засобом розповіді вчителя – керівника екскурсії відтворювалися історичні події минулого, конкретна історична доба, що викликала певні емоції в учасників (Грибанова 2012, с. 106).

З розвитком екскурсійної справи на порядку денному постало питання із забезпечення екскурсантів відповідними посібниками – путівниками, каталогами та іншими довідниками (Савчук 2018, с. 74). Виданий в 1910 р. «Супутник екскурсанта» Н. Бітнера наголошував на обов'язковій необхідності завчасного вивчення місцевості проведення заходу як керівниками, так й учасниками екскурсії. Зазначав увагу на медичному забезпеченні екскурсій. Звертав увагу на моральний бік екскурсії – головним девізом екскурсантів мало стати гасло – «солідарність, порядок та ввічливість» (Битнерь 1910, с. 12–16).

Спеціалізована туристично-екскурсійна література початку ХХ ст. формувала у суспільстві позитивне ставлення до екскурсій, давала поради, як краще їх організувати та проводити, забезпечувати кваліфікованими фахівцями. Директор приватної київської чоловічої гімназії священник М. А. Стельмашенко видав екскурсійний путівник по Києву. Викладач Катеринославської чоловічої гімназії Н. Акінфєєв узагальнив свій досвід в посібнику, виданому в 1914 р. (Акинфеев, с. 1914). В ньому він підкреслював відмінність екскурсій від прогулянок, зазначивши, що «перші мають освітній характер, а другі розважальний» і запропонував поділ екскурсій на близькі (2–3 години біля місця навчання та проживання) та далекі (поїздки по країні чи за кордон тривалістю кілька днів або навіть тижнів). Також пропонував поділяти екскурсії на загальноознайомчі та зі спеціальною метою огляду окремого об'єкту, вивчення ремесла тощо (Наровлянський 2017, с. 26–30). Методичний посібник Н. Баженова був виданий для керівників шкільних екскурсій і містив не лише теоретичні положення, але й численні практичні поради. Автор вважав, що «виховне значення шкільних екскурсій можна вважати загальноновизнаним» (Баженов 1914, с. 4). У 1916 р. у «Російському екскурсанті» повідомлялося про випуск у світ спеціалізованого вадемекума «Короткий путівник Києвом та його околицями для природничо-історичних екскурсій», який уклав учений секретар Київського орнітологічного товариства М. Шарлемань (Экскурсионный путеводитель по Киеву 1916, с. 61).

Видно путівників було край мало, тому неодноразово мовилося на педагогічних з'їздах, що відбулися у 1916 р. у різних містах Російської імперії, про необхідність їх випуску (Савчук 2018, с. 74).

Крім різноманітних путівників питання розвитку екскурсійної справи в Україні висвітлювалися в матеріалах спеціалізованої періодики, а саме в часописах: «Російський турист», «Російський екскурсант», «Вісник спорту та туризму», «Навколо світу», «Екскурсійний вісник», «Шкільні екскурсії та шкільний музей» тощо. На сторінках часописів публікували статті з теорії та практики екскурсійної діяльності, основні принципи організації та проведення екскурсій для учнів, розповіді про здійснені та заплановані подорожі, поради та рекомендації з організації екскурсій, насамперед у чоловічих гімназіях, довідкову інформацію, а також огляди нової тематичної літератури, висвітлювалися різноманітні питання туристсько-екскурсійного життя усєї імперії, зокрема й на українських теренах, де екскурсії розглядалися під кутом зору навчально-виховного процесу. Часопис «Екскурсійний вісник» у 1914 р. – перший серед спеціалізованих видань дав тлумачення поняттю «екскурсія» – назва походить від латинського слова «excursio», «excirere» й означає вибігати, здійснювати набіг, відправлення кудись, у бік чогось,

поїздка або похід будь-куди, що здійснюється з науковою метою, в галузь невідомого з метою ознайомлення, вивчення, пізнання.

Крім журналів широке коло питань пов'язаних з учнівськими екскурсіями, підіймали педагогічні часописи: «Вчитель», «Російська школа», «Журнал Міністерства народної освіти», «Вісник виховання», «Світло». Окрім зазначеної періодичної літератури питання організації та проведення екскурсій силами українських просвітницьких товариств висвітлював науково-літературний та громадсько-політичний часопис «Українське життя». Розказував цікаву інформацію про екскурсійний рух у різних прошарках суспільства (Грибанова 2012, с. 104; Савчук 2018, с. 72).

Значення екскурсій для виховання гімназистів можна схарактеризувати словами дослідника А. Ільїна «...під час екскурсій педагоги ближче знайомляться зі своїми вихованцями, краще пізнають їхній характер, для них, вихованців, відкривається поле для спостережень, що не завжди можливо в умовах шкільного навчання. Екскурсії сприяють пізнанню природи й розвивають любов до неї» (Ільїн 1902, с. 25).

Негативним фактом слід вважати те, що держава не виділяла кошти на проведення екскурсій. Тому екскурсії проводилися коштом учнів, що позбавляло деяких з них можливості брати в них участь. Важливо відзначити, що посилену допомогу навчальним закладам в організації та проведенні екскурсій надавали державні установи, посадові особи, спортивні клуби тощо. Переважна більшість екскурсій все ж таки мали необов'язковий характер і являли собою ініціативу окремих вчителів-ентузіастів (Вербицький 2018, с. 117).

Отже, наприкінці XIX – на початку XX століття в школах Російської імперії склалася певна система екскурсійної роботи з гімназистами чоловічих гімназій України та м. Києва зокрема. Було розроблено класифікацію екскурсій залежно від мети та віддаленості об'єктів екскурсії від місця проживання. Було вироблено методичні рекомендації щодо підготовки та проведення екскурсій, які передбачали організаційну та методичну підготовку, безпосередньо проведення заходу та підсумкові заходи після завершення екскурсії. Екскурсійна робота в школі отримала підтримку з боку держави, зокрема органів управління освітою, педагогічної громадськості, було передбачено надання суттєвих пільг при користуванні транспортом, відвіданні музеїв, розміщенні. В ряді чоловічих гімназій екскурсії зайняли чільне місце в навчально-виховному процесі. Водночас ця практика не стала загальною та залишалася переважно справою ентузіастів. Ряд рекомендацій, вироблених в зазначений період зберігають своє значення та можуть бути використані в сучасних умовах. Подальшого вивчення потребує методика проведення цих заходів, а також питання підготовки кадрів для керівництва гімназійними екскурсіями.

В Україні імперського періоду поступово формувалася механізм державного регулювання суспільних відносин, пов'язаних зі здійсненням учнівських екскурсій. У результаті скоординованої управлінської, нормотворчої, підтримувальної, інформаційної діяльності до 1917 р. фактично було закладено правові та організаційні основи розвитку шкільного туризму.

Загалом, проведене дослідження свідчить, що тема шкільних екскурсій вивчена недостатньо. Поза увагою дослідників залишаються питання організації активного дозвілля та фізичної рекреації учнів. Тому, вважаємо, що визначений напрямок потребує подальших досліджень, з огляду на те, що їхні результати мають практичну цінність і можуть бути корисними в сучасній педагогічній діяльності.

Список джерел та літератури

1893, По проекту организации ученических экскурсий в Крым. 26 октября № 18212, № 1 (январь). Распоряжение Министерства народного просвещения. Циркуляр по Одесскому учебному округу. Одесса: Типография Е. И. Фесенко, 16–22.

1893, Ученическая экскурсия в Крым. Циркуляр по Одесскому учебному округу. № 1 (январь). Одесса: Типография Е. И. Фесенко, 53–54, (Приложение) 8, 249.

1900, Об отмене летних каникулярных работ учеников средних учебных заведений (2-го августа 1900 года, № 20185). Циркуляр министра народного просвещения попечителям учебных округов. Журнал Министерства народного просвещения. № 9, 64–66.

1902, О физическом воспитании учащихся (15-го августа 1902 года, за № 21600). Циркулярное предложение Министерства попечителям учебных округов. Журнал Министерства народного просвещения. № 10, 83–89.

1904, О физическом развитии учащихся (10 июня 1904 г.). Циркуляр Министерства народного просвещения. Журнал Министерства народного просвещения. № 8, 97–101.

- 1909, К вопросу об организации экскурсий учащихся, когда в состав экскурсантов входят евреи: от 3 сентября № 21197, Циркуляр министерства народного просвещения по Харьковскому учебному округу. № 10.
- 1911, Труды комиссии по организации экскурсий для учащихся и учащихся средних учебных заведений Московского округа с 28.12.1910 по 6.01.1911 г. – Москва.
- АКИНФЕВЪ, Н., 1914, Какъ устраивать экскурсіи съ учащимися. Издание журнала «Школьные экскурсіи и школьный музей». Бендеры: типография Гиленко и Натензона.
- АРЕПЬЕВ, Н., 1900, Общеобразовательныя экскурсіи в средней школе. Русская школа, № 2, 80–92.
- АСКУРИТ, А., 1913, Второй съезд русских эсперантистов (корреспонденция из Киева). Вокруг света, № 33.
- БАЖЕНОВ, Н., 1914, Школьные экскурсіи. Справочная книга для организаторовъ и руководителей ученических экскурсий. Харьков, типо-лит «Художественный трудъ» Р. Радомышельского. 2.
- БЕТЛІЙ, О. В., 2015, Учнівські экскурсії по Києву в роки Першої світової війни. Наукові записки НаУКМА. Історичні науки. Том 169, 35–41.
- БИТНЕР, В. В., 1910, Руководство къ собиранію естественно-научныхъ коллекцій, наблюденію природы, изученію исторических и археологическихъ памятниковъ и палеографическихъ документовъ, организации экскурсий и другихъ способовъ и средствъ изучения родного края. Спутникъ экскурсанта. Санкт-Петербург: издательство «Вестник знания», 12–16.
- БУР-Ъ, 1914, Роль земств в деле организации экскурсий. Русский экскурсант. Журнал родиноведения и экскурсионного дела. Ярославль, типография К. Ф. Некрасова. № 1, 9–13.
- ВЕРБИЦЬКИЙ, В. А., ДЗЮБАН О. В., ШУСТ О. М., 2018, Освітні шкільні экскурсії: історичний досвід минулого (кінець XIX – початок XX ст.). Наукові праці ЧНУ ім. Петра Могили. Педагогіка. Миколаїв. Вип. 299. Т.311.
- ВОЛОШИНОВ, В. В., 1916, Об ученических экскурсиях вообще и историко-культурных в частности. Труды Киевского педагогического съезда 12–16 апреля 1916 г. К.: Тип. Т-ва И. Н. Кушнерев и К°, 290–316.
- Вопросы об экскурсиях на съездах, 1916, Русский экскурсант. Журнал родиноведения и экскурсионного дела. Ярославль, типография К. Ф. Некрасова. № 6, 51–52.
- ГРИБАНОВА, С., 2012, Матеріали періодичних видань як джерело вивчення історії розвитку экскурсійної справи в Україні в другій половині XIX – на початку XX ст. Київ: Краєзнавство, 2, 103–111.
- Доклад В. В. Волошинова Об ученических экскурсиях вообще и историко-культурных в частности, 1916, Труды Киевского педагогического съезда 12–19 апреля. К., 292–299.
- Из текущей литературы, 1916, Школьные экскурсии и школьный музей. Бендеры, Типография Д. А. Натензона, № 2, 26–27.
- ИЛЬИН, А. И., 1902, Ученические экскурсии и их значение. Очерк значения ученических экскурсий в гигиеническом, общеобразовательном и воспитательном отношениях. Русский турист. СПб., № 9–10, 249–253.
- Киевская городская экскурсионная комиссия, 1914, Русский экскурсант. Журнал родиноведения и экскурсионного дела. Ярославль, типография К. Ф. Некрасова. № 1, 95–96.
- ЛАУРСОН, А. М., 1908, Справочная книга для учебных заведений и учреждений ведомства Министерства народного просвещения. Санкт-Петербург, 439.
- НАРОВЛЯНСЬКИЙ, О., 2017, Екскурсії в системі вітчизняної освіти та виховання (XIX – початок XX ст.). Історико-педагогічний альманах. № 2, 26–30.
- ПОДОСИНОВИКОВ, Н., 1917, В гостях у лоцманов. Школьные экскурсии и школьный музей. № 1. Бендеры. Типография Д. А. Натензона, 17–22.
- ПОТАПЕНКО, Г., 1916, Вопрос об экскурсиях на первом педагогическом съезде Одесского учебного округа. Школьные экскурсии и школьный музей. Бендеры. Типография Д. А. Натензона, № 1, 22–23.
- САВЧУК, Н. І., 2018, Журнал «Русский экскурсант», як джерело для вивчення історії учнівського экскурсійного руху в Україні (кінець XIX – початок XX ст.). Карпатський край, 1–2 (10–11).
- САВЧУК, Н. І., 2018, Питання учнівських экскурсій на педагогічних з'їздах 1916 р. у Києві, Харкові та Одесі. Проблеми історії України XIX – поч. XX ст. Випуск 28, 271–284.
- САВЧУК, Н. І., 2019, Державне регулювання розвитку шкільного туризму та экскурсійної діяльності в Російській імперії (друга половина XIX – початок XX ст.). Проблеми історії України XIX – поч. XX ст. Випуск 29, 205–206.
- СЕНТ-ИЛЕР, К., 1916, Об устройстве экскурсий с учениками средне-учебных заведений весной этого года. Школьные экскурсии и школьный музей. Бендеры. Типография Д. А. Натензона, № 4, 29.

ТРЕТЬЯКОВ, Д., 1916, Экскурсии и наглядность на съезде деятелей средней школы, состоявшемся в Одессе 2–7 января 1916 года. Школьные экскурсии и школьный музей. Бендеры. Типография Д. А. Натензона, № 1, 13–19.

ФЛЕРОВ, А., 1893, Ученические экскурсии в Крым. Вестник воспитания. № 4, 227–233.

ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 259. Спр. 69. 434 арк.

Экскурсионный путеводитель по Киеву и его окрестностям, 1916, Русский экскурсант. Журнал родиноведения и экскурсионного дела. Ярославль, типография К. Ф. Некрасова. № 6, 61.

Ярославское совещание по вопросу об экскурсиях, 1916, Русский экскурсант. Журнал родиноведения и экскурсионного дела. Ярославль, типография К. Ф. Некрасова. № 3, 50.

References

1893, Po proektu organizatsii uchenicheskikh ekskursii v Krym. 26 oktiabria № 18212, № 1 (yanvar) [On the project of organising pupils' excursions to the Crimea. 26 October No 18212, No 1 (January)]. Rasporiazhenie Ministerstva narodnogo prosveshcheniia. Tsykuliar po Odesskomu uchebnomu okrugu. Odessa: Tipografiia E. I. Fesenko, 16–22. [In Russian].

1893, Uchenicheskaia ekskursiia v Krym [Pupils' excursion to the Crimea]. Tsykuliar po Odesskomu uchebnomu okrugu. № 1 (yanvar). Odessa: Tipografiia E. I. Fesenko, 53–54, (Prilozhenie) 8, 249. [In Russian].

1900, Tsykuliar ministra narodnogo prosveshcheniia popechitelam uchebnykh okrugov – ob otmienie letnikh kanikulyarnykh pabot uchenikov srednikh uchebnykh zavedenii 92-go avgusta 1900 goda, № 20185) [Circular of the Minister of National Education to the trustees of educational districts – on the abolition of summer vacation work for secondary school pupils (August 2, 1900, No. 20185)]. Zhurnal Ministerstva narodnogo prosveshcheniia. № 9, 64–66. [In Russian].

1902, Tsykuliarnoe predlozhenie Ministerstva popechitelam uchebnykh okrugov o fizicheskom vospitanii uchashchikhsia (15-go avgusta 1902 goda, za № 21600) [Circular proposal of the Ministry to the trustees of educational districts on physical education of pupils (August 15, 1902, № 21600)]. Zhurnal Ministerstva narodnogo prosveshcheniia. № 10, 83–89. [In Russian].

1904, Tsykuliar Ministerstva narodnogo prosveshcheniia o fizicheskom razvitii uchashchikhsia (10 iunia 1904 g.) [Circular of the Ministry of Public Education on the physical development of students (June 10, 1904)]. Zhurnal Ministerstva narodnogo prosveshcheniia. № 8, 97–101. [In Russian].

1908, O poriadke organizatsii uchenicheskikh ekskursii, v koikh uchastvuiut litsa iudieiskogo ispovedaniia: ot 8 maia № 11612 [On the procedure for organizing excursions for pupils in which persons of the Jewish confession take part: of May 8, № 11612]. Tsykuliar ministerstva narodnogo prosveshcheniia. Laurson A. M. Spravochnaia kniga dlia uchebnykh zavedenii i uchrezhdenii vedomstva Ministerstva narodnogo prosveshcheniia. Sankt-Peterburg, 439. [In Russian].

1909, K voprosu ob organizatsii ekskursii uchashchikhsia, kogda v sostav ekskursantov vkhodiat evrei: ot 3 sentiabria № 21197, № 10 [On the question of organizing excursions of pupils when the excursionists include Jews: of September 3, № 21197, № 10]. Tsykuliar ministerstva narodnogo prosveshcheniia po Kharkovskomu uchebnomu okrugu. Zhurnal Ministerstva narodnogo prosveshcheniia. № 7, 79–84. [In Russian].

1911, Trudy komissii po organizatsii ekskursii dla uchashchikhsia srednikh uchebnykh zavedenii Moskovskogo okruga s 28.12.1910 po 6.01.1911 g. [Proceedings of the Commission on the organization of excursions for pupils and students of secondary educational institutions of the Moscow district from 28.12.1910 to 6.01.1911]. Moskva. [In Russian].

AKINFIEV, N., 1914, Kak ustraivat ekskursii s uchashchimisia [How to organize excursions with pupils]. Izdanie zhurnala «Shkolnye ekskursii i shkolnyi musei». Bendery: tipografiia Gikenko i Natenzona. [In Russian].

AREPIEV N., Obrazovatelnye ekskursii v srednei shkole [General educational excursions in secondary schools]. Russkaia shkola/ № 2, 80–92. [In Russian].

ASKURIT, A., 1913, Vtoroi sezd russkikh esperantistov (korespondentsiia iz Kiev) [Second Congress of Russian Esperantists (correspondence from Kiev)]. Vokrug sveta, № 33. [In Russian].

BAZHENOV, N., 1914, Shkolnye ekskursii [School excursions]. Spravochnaia kniga dlia organizatorov i rukovoditelei uchenicheskikh ekskursii. Kharkov, tipolit «Khudozhestvennyi trud» R. Radomyshelskogo, 2. [In Russian].

- BETLII, O. V., 2015, Uchnivski ekskursii po Kyevu v roky Pershoi svitovoi viiny [Student excursions around Kiev in the years of the First World War]. Naukovi zapyski NaUKMA. Istorychni nauky. Tom 169, 35–41. [In Ukrainian].
- BITNER, V. V., 1910, Rukovodstvo k sobiraniuu estestvenno-nauchnykh kolektsii, nabliudeniui prirody, izucheniiu istoricheskikh i arkhologicheskikh pamiatnikov i paleograficheskikh dokumentov, organizatsii ekskursii i drugikh sposobov i sredstv izucheniia rodnogo kraia [Guide to the collection of natural-scientific collections, observation of nature, study of historical and archaeological monuments and paleographic documents, organization of excursions and other ways and means of studying the native land]. Sputnik ekskursanta. Sankt-Peterburg: izdatelstvo «Vestnik znaniia», 12–16. [In Russian].
- BUR-Ъ, 1914, Rol zemstv v dele organizatsii ekskursii [The role of zemstvos in the organization of excursions]. Russkii ekskursant. Zhurnal rodinovedeniia i ekskursionnogo dela. Yaroslavl, tipografiia K. F. Nekrasova. № 1, 9–13. [In Russian].
- Doklad V. V. Voloshyova – Ob uchenicheskikh ekskursiakh voobshche i istoriko-kulturnykh v chastnosti [Report by V. Voloshynov – On student excursions in general and historical and cultural ones in particular], 1916, Trudy Kievskogo pedagogicheskogo sezda 12–19 apreliia. K., 292–299. [In Russian].
- Ekskursionnyi putevoditel po Kyevu i ego okresnostiam [Excursion guide to Kiev and its surroundings], 1916, Russkii ekskursant. Zhurnal rodinovedeniia i ekskursionnogo dela. Yaroslavl, tipografiia K. F. Nekrasova. № 6, 61. [In Russian].
- FLEROV, A., 1893, Uchenicheskie ekskursii v Krym [Pupils' excursions to the Crimea]. Vestnik vospitaniia. № 4, 227–233. [In Russian].
- HRIBANOVA, C., 2012, Materialy periodychnykh vydan yak dzherelo vyvchennia istorii rozvytku ekskursiinoi spravy v Ukraini v druhii polovyni XIX – na pochatku XX st. [Materials of periodicals as a source of studying the history of excursion business in Ukraine in the second half of the XIX – early XX centuries]. Kyiv: Kraeznavstvo, 2, 103–111. [In Ukrainian].
- ILIN, A. I., 1902, Uchenicheskie ekskursii i ikh znachenie [Pupil excursions and their significance]. Ocherk znacheniia uchenicheskikh ekskursii v gigienicheskome, obshcheobrazovatelnom i vospitatelnom otnosheniakh. Russkii turist. SPb., № 9–10, 249–253.
- Iz tekushchei literatury [From current literature], 1916, Shkolnye ekskursii i shkolnyi muzei. Bendery, Tipografiia D. A. Natenzona, № 2, 26–27. [In Russian].
- Kievskaiia gorodskaiia ekskursionnaia komissiiia [Kiev City Excursion Commission], 1914, Russkii ekskursant. Zhurnal rodinovedeniia i ekskursionnogo dela. Yaroslavl, tipografiia K. F. Nekrasova. № 1, 95–96. [In Russian].
- LAURSON, A. M., 1908, Spravochnaiia kniga dlia uchebnykh zavedenii i uchrezhdenii vedomstva Ministerstva narodnogo prosveshcheniia [Reference Book for Educational Institutions and Institutions of the Ministry of Public Enlightenment]. Sankt-Peterburg, 439
- NAROVLIANSKYI, O., 2017, Ekskursii v systemi vitchyznianoii osvity ta vykhovannia (XIX – pochatku XX st.) [Excursions in the system of Vitchiznian education and education (XIX – beginning of XX century)]. Istoryko-pedagogichniy almanakh № 2, 26–30. [In Ukrainian].
- PODOSINOVIKOV, N., 1917, V gostiakh u lotsmanov [As a guest of the pilots]. Shkolnye ekskursii i shkolnyi muzei. № 1. Bendery, Tipografiia D. A. Natenzona, 17–22. [In Russian].
- POTAPENKO, G., 1916, Voprosy ob ekskursiakh na pervom pedagogicheskom sezde Odesskogo uchebnogo okruga [The question of excursions at the first pedagogical congress of Odessa educational district]. Shkolnye ekskursii i shkolnyi muzei. Bendery, Tipografiia D. A. Natenzona, № 1, 22–23. [In Russian].
- SAVCHUK, N. I., 2018, Pytannia uchnivskykh ekskursii na pedahohichnykh zizdakh 1916 r. u Kyevi, Kharkovi ta Odessi. Problemy istorii Ukrainy XIX – poch. XX st. [The issue of student excursions at the pedagogical congresses of 1916 in Kyiv, Kharkiv and Odesa]. Vypusk 28, 271–284. [In Ukrainian].
- SAVCHUK, N. I., 2018, Zhurnal «Russkii ekskursant», yak dzherelo dlia vyvchennia istorii uchnivskoho ekskursiinoho rukhu v Ukraini (kinets XIX – pochatok XX st.) [The magazine «Russian Excursionist» as a source for studying the history of the student excursion movement in Ukraine (late XIX – early XX centuries)]. Karpatskii krai, 1–2 (10–11). [In Ukrainian].
- SAVCHUK, N. I., 2019, Derzhavne reguliuvannia rozvytku shkilnogo turyzmu ta ekskursiinoi diialnosti v Rossiiskii imperii (druha polovyna XIX – pochatok XX st.) [State regulation of the development of school tourism and excursion activities in the Russian Empire (second half of the XIX – early XX centuries)]. Problemy istorii Ukrainy XIX – poch. XX st. Vypusk 29, 205–206. [In Ukrainian].
- SIENT-ILER, K., 1916, Ob ustroistve ekskursii s uchenikami sredne-uchebnykh zavedenii vesnoi etogo goda

[On the organization of excursions with pupils of secondary schools this spring]. Shkolnye ekskursii i shkolnyi muzei. Bendery, Tipografiia D. A. Natenzona, № 4, 29. [In Russian].

TRETIKOV, D., 1916, Ekskursii i nagliadnost na sezde deiatelei srednei shkoly, sostoiavshemsia v Odesse 2–7 yanvaria 1916 goda [Excursions and visualization at the congress of secondary school workers, held in Odessa, January 2–7, 1916]. Shkolnyia ekskursii i shkolnyi muzei. Bendery/ Tipografiia D. A. Natenzona, № 1, 13–19. [In Russian].

TSDIAK Ukrainy. F. 707. Op. 259. Spr. 69. 434 ark.

VERBYTSKII, V. A., DZIUBAN, O. V., SHUST, O. M., 2018, Osvitni shkilni ekskursii: istorychnyi dosvid mynuloho (kinets XIX – pochatok XX st.) [Educational school excursions: historical experience of the past (late 19 – early 20 centuries)]. Naukovi pratsi CHNU im. Petra Mohyly. Pedahohika. Mykolaiv. Vyp. 299. T. 311. [In Ukrainian].

VOLOSHINOV, V. V., 1916, Ob uchenicheskikh ekskursiiakh voobshche i istoriko-kulturnykh v chastnosti [On student excursions in general and historical and cultural ones in particular]. Trudy Kievskogo pedagogicheskogo sezda 12–16 apreliia 1916 g. K.: Tip. T-va I. N. Kushnereva i K^o, 290–316. [In Russian].

Voprosy ob ekskursiiakh na sezдах [Questions about excursions at congresses], 1916, Russkii ekskursant. Zhurnal rodinovedeniia i ekskursionnogo dela. Yaroslavl, tipografiia K. F. Nekrasova. № 6, 51–52. [In Russian].

Yaroslavskoe soveshchanie po voprosu ob ekskursiiakh [Yaroslavl meeting on the issue of excursions], 1916, Russkii ekskursant. Zhurnal rodinovedeniia i ekskursionnogo dela. Yaroslavl, tipografiia K. F. Nekrasova. № 3, 50. [In Russian].

Становлення екскурсійної діяльності в чоловічих гімназіях модерної доби в контексті повсякдення

У статті на основі архівних матеріалів та спеціальної історичної літератури досліджується закладання основ, розвиток, становлення та державного регулювання екскурсійної діяльності в чоловічих гімназіях України та м. Києва кінця XIX – початку XX ст., в контексті їхнього повсякдення. Дослідження спирається на принципи історизму, науковості й авторської об'єктивності, а також на використання загальнонаукових (аналіз, синтез, узагальнення, порівняння) та спеціально-історичних (історико-типологічний, історико-системний) методів. З метою поглиблення та покращення шкільної освіти можна ще виділити мікро-історичний метод.

Дану тематику досліджувала невелика кількість авторів. У імперський період роль гімназійних екскурсій високо оцінювали видатні тогочасні педагоги та історики С. Русова та М. Сумцов. С. Русова наголошувала, що шкільні екскурсії справді є найкращим способом пізнати свій рідний край. Досвід проведення екскурсій, теоретичні положення та численні практичні поради висвітлювали у своїх публікаціях, посібниках та настановах В. Петр, Н. Акінфєєв, І. Арєпєєв, І. Гревс, Н. Баженов, В. Бітнер, М. Стельмашенко та інші. А. Ільїн у своїй праці «Учнівські екскурсії та їх значення» наголошував на важливій ролі кваліфікованого керівника (екскурсовода), з яким екскурсанти «одержать значно більше знань з природознавства, ніж під час навчання у класі». «Супутнику екскурсанта» Н. Бітнера та методичний посібник Н. Баженова містять не лише теоретичні положення, але й численні практичні поради, зазначали необхідність завчасного вивчення місцевості проведення заходу як керівниками, так і учасниками екскурсії, приділяли увагу на необхідність медичного забезпечення екскурсії, алгоритм підготовки екскурсій, визначення вартості, а також затвердження їх на педагогічній раді. Ентузіаст екскурсійної справи викладач Катеринославської гімназії Н. Акінфєєв свій досвід узагальнив у посібнику, виданому в 1914 р., підкреслював відмінність екскурсій від прогулянок, «перші носять освітній характер, другі більше розважальний характер». Він запропонував поділ екскурсій на близькі – протягом 2–3 годин біля місця навчання та проживання, та далекі – поїздки по країні чи за кордон тривалістю кілька днів або навіть тижнів. Залежно від мети він пропонував поділяти екскурсії на загальноознайомчі та зі спеціальною метою огляду окремого об'єкту, вивчення ремесла тощо. Н. Акінфєєв наполягав, що екскурсії мають проводитися протягом всього навчального року, «заміняючи класне викладання бесідою серед живої природи». Пізніше питання екскурсійної справи були предметом вивчення Г. Долженко, Б. Ємельянова тощо. Історію та теорію екскурсійної справи в нашій державі, її сучасний стан вивчали Л. Войтович, В. Зінченко, О. Костюкова, М. Косило, О. Попов, В. Редіна, О. Романенко, В. Федорченко, М. Черезова та інші. Однак питання зародження екскурсійної справи в чоловічих гімназіях на межі XIX–XX ст. не отримало належного висвітлення. Серед

наукових досліджень, що вийшли останнім часом, слід відзначити праці О. Наровлянського, С. Грібанової та особливо Н. Савчук, в яких особливо остання, досліджували процеси становлення та розвитку екскурсійної справи в дореволюційній Росії. Тема екскурсій, в контексті рекреації та активного відпочинку школярів, піднімалась в роботах В. Вербицького. Учнівським екскурсіям по Києву в роки Першої світової війни присвятив свою працю дослідник О. Бетлій. Означеної тематики лише побіжно торкнулися такі дослідники, як Т. Лутаєва та В. Федорченко. Загалом, звертаємо увагу на те, що вищеозначена тематика знайшла мале відображення переважно у працях вітчизняних й зарубіжних істориків та туризмознавців. В їхніх працях можна знайти лише окремі згадки про деякі циркуляри міністерства освіти або пільговий екскурсійний тариф. Саме тому, основна мета дослідження полягає у формуванні цілісного уявлення про процес державного регулювання розвитку шкільного туризму в Російській імперії.

Дослідницькі завдання сфокусовано на тому, щоб на основі аналізу юридичних актів, матеріалів періодичних видань та наукової літератури виявити й схарактеризувати чинники, суб'єкти, напрями, методи та засоби державного впливу на означену сферу суспільних відносин. Метою статті є уточнення та доповнення вже чинних даних, а також висвітлення нових відомостей про хід становлення та розвитку шкільної, екскурсійної справи в чоловічих гімназіях України та м. Києва у модерну добу та пошук нових напрямків тематики. Вивчення зазначеного аспекту є досить важливим для розуміння специфіки тогочасного гімназійного туристсько-екскурсійного руху. На сьогодні залишається ще багато маловідомих та малодосліджених аспектів цієї багатогранної проблематики. Автор сподівається, що оприлюднена інформація сприятиме інтенсифікації пошуків нових документів, які допоможуть пролити світло на маловідомі сторінки історії навчання в чоловічих гімназіях модерної доби в Україні та в м. Києві.

Ключові слова: гімназійне повсякдення, освітні екскурсії, становлення та розвиток гімназійних екскурсій, гімназисти Києва, екскурсійна історія, чоловічі гімназії, дозвілля.

Igor Kalinin, MA, lecturer at the PHEI «Kyiv Medical University».

Ігор Калінін, магістр, викладач ПВНЗ «Київський медичний університет».

ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0001-6784-1117>

Received: 10.02.2025

Advance Access Published: March, 2025